

Ігор Возний, Андрій Федорук

**УДАРНА ЗБРОЯ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ. З ТЕРИТОРІЇ
ВЕХНЬОГО ПРУТА ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА**

У статті розглядається ударна зброя, яка була виявлена на археологічних давньоруських пам'ятках з території між верхньою течією Прута і Середнього Дністра, проведена типологічна класифікація таких видів озброєння як спис, піка, сокира, булави і кистені, простежено, що військово мистецтво місцевого населення розвивалося в тісному контакті з іншими землями Давньоруської держави.

Ключові слова: спис, піка, сокира, булава, кистень, сулиця, ударна зброя, ударно-рубляча зброя, ударно-дробляча зброя

Игорь Возный, Андрей Федорук

**УДАРНОЕ ВООРУЖЕНИЕ XII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII ВВ. С
ТЕРРИТОРИИ ВЕХНЕГО ПРУТА И СРЕДНЕГО ДНЕСТРА**

В статье рассматривается ударное вооружение выявленное на археологических древнерусских памятниках на территории между Верхним течением Прута и Среднего Днестра, проведена типологическая классификация таких видов вооружения как копье, пика, топор, булавы и кистени, прослежено, что военное искусство местного населения развивалось в тесной контакте с другими землями Древнерусского государства.

Ключевые слова: копье, пика, топор, булава, кистень, сулица, ударное оружие, ударно-рубящее оружие, ударно-дробящее оружие

Одним з основних показників рівня військової справи є оспівана в билинах і літописах зброя, відома за багаточисельними знахідками на археологічних пам'ятках і становить один із показників культурного рівня суспільства. Її неможливо розглядати у відриві від виробництва, соціального середовища та тих прошарків і груп, із яких складалося військо. Вивчаючи її, можна прийти до висновків, які характеризують як військову справу, так і господарське, торговельне і соціальне життя давньоруського суспільства [19. С. 6]. Високий ступінь розвитку металообробного ремесла на території Сірет-Дністровського межиріччя давав можливість виробляти всі види високоякісної зброї. Озброєння слов'яно-руського населення краю не

поступалося ні асортиментом, ні якістю озброєння військ інших теренів Київської держави та сусідніх країн.

Однією з найчисельніших категорій археологічних знахідок на слов'яно-руських пам'ятках регіону є озброєння, яке за своїм функціональним призначенням прийнято поділяти на засоби дальнього й ближнього бою.

Наступальні засоби ближнього бою за принципами їх використання можна поділити на кілька категорій: зброя першого натиску – колюча. До неї входять списи та сулиці. В більшості, вона одноразового використання. Зброя ударно-рубляча (сокири) та допоміжна – ударно-дробляча (булави, кистені). На відміну від першої, вона багаторазового використання.

Важливою категорією зброї першого натиску ударно-колючого типу є списи. Вони були одним із атрибутів професійних воїнів як важлива наступальна зброя і у складі озброєння давньоруського війська відігравали не менше значення, ніж меч. Присутність списів у війську передбачала наявність добре вишколених ратників, здатних вести бій у правильному тактичному строї [21. С. 310]. Ядро руського війська становили списоносці, про яких писемні джерела згадують з XII ст. як про основну бойову силу феодалної дружини. Можливо, цим пояснюється термінологія обліку війська: “И бысть же оу поганых 900 копии, а в Руси – 90 копии” [16. Стб. 558]. Згадки про бойове використання цього виду зброї часто зустрічаються у наративних джерелах: “... изломи Андреи копие свое въ супротивне своем”, “...Изяславу стоящю в песцехъ оунезапу приехавъ один, оудари копьем за плеча и тако оубьнь бысть” [16. Стб. 193, 390]. Недаремно на мініатюрах давньоруських літописів руські війська зображувалися з цілим лісом списів. Цей вид зброї до XV ст. використовувався при кінних атаках у якості зброї першого натиску [21. С. 308]. Спис давав ратнику в рукопашному бою ряд переваг. Він був довшим за будь-яку іншу зброю, ним швидше можна було дістати противника. Крім того, удар-укол списом забезпечував найлегший прийом ураження навіть броньованого воїна. Відносна дешевизна цього виду

зброї робила його доступним, практично, всім соціальним прошаркам Давньоруської держави.

На території Сірет-Дністровського межиріччя знайдені вузьколисті втульчасті наконечники списів, в основному, подовжено-трикутної форми. Відомі вони серед знахідок на слов'яно-руських поселеннях та городищах у Бузовиці, Чорнівці, Молодії, Дарабанах-Щовбі, Ленківцях на Пруті, Ванчиківцях, Черепківцях (рис. 1, 1-2; фото 1, 1) [8. С. 97, Фото 97; 9. С. 267-268; 44. Рис. 2, 1; 45. Рис. 18, 27; 46. Рис. 56, 7; 64, 17; 47. № 18193 – II – 1254; 12225 – II – 931; 23664 – II – 1580; 12225 – II – 685; 26569 – II – 1583]. Довжина їх коливається в межах 21-28,1 см, ширина леза 3,2-4,5 см. Міняється лише діаметр втулки. Якщо у списі з слов'янського поселення X ст. Бузовиця діаметр втулки становив 2 см, то уже на давньоруських пам'ятках XII – першої половини XIII ст. у Ленківцях та Чорнівці діаметр становив 2,8-3 см. Таке потовщення ратища списа пов'язане зі зміною застосування даного виду зброї. У IX – XI ст. удар здійснювався рухом руки. В XII ст. з'являється техніка “списового тарану”, розрахована на пробивання захисних обладунків вершника або скинення його з коня у результаті потужного удару [21. С. 309]. Тому власне й зміцнювалися, в першу чергу, ратища самих списів. Цей процес характерний для всієї території Давньої Русі. За класифікацією А.М. Кірпічнікова, такі наконечники відносяться до типу III і датуються XI – XIV ст. [20. С. 14]. Наконечники списів із Бузовиці та Ленківців на Пруті належать до різних хронологічних фаз типу IIIA, у якого відношення леза до втулки становить 1:1. Решта наконечників списів відносяться до вузьколезових списів (тип III B) Найбільший час їхнього побутування припадає на XII – XIII ст. На початковому етапі вони могли використовуватися як мисливська зброя, але з часом відбувається посилення їх бойової направленості. Списи цієї групи є найбільш поширеними на території середньовічної Східної і Західної Європи [1. Рис. 2, 3; 5. С. 75, Рис. 58; 7. С. 141, Рис. 88, 25; 10. Рис. 22, 1; 14. С. 54, Рис. 12, 1; 22. С. 133, Рис. 6,

1; 28. С. 178; 42. С. 26, Рис. 4, 2-3; 53. Tabl. XXV, 4]. Виготовлялися вони з єдиної заготовки методом гарячого кування.

Як бойова зброя, що розрахована на ефективне пробивання залізних обладунків, виступала піка, виявлена на городищі-феодалному замку XII – першої половини XIII ст. у с. Чорнівка (рис. 1, 3; фото. 1, 7). Цей вид озброєння характерний виключно для кінних воїнів [20. С. 15]. Чорнівська знахідка має чотирикутне перо довжиною 18 см і сторонами 0,6 см, що переходить у лійчасту втулку діаметром 4 см. Такий наконечник належить до V типу і датується X – XVII ст. [20. С. 15]. У XII ст. бронебійні піки виділяються як спеціальні кавалерійські списи і, очевидно, вершники в цей час використовували виключно цю зброю. Піка була досить поширеним видом озброєння як на території Давньої Русі, так і у Західній Європі [17. С. 137; 30. Рис. 95, 15; 33. Рис. 3, 12]. Своє походження вона веде від кочівників. Але досить швидко стала інтернаціональною зброєю і була настільки досконалою, що практично не змінила свого вигляду до XVII ст. На думку А.Р. Артем'єва, піки були виключно зброєю монголо-татар, оскільки знайдені на давньоруських городищах, що загинули під час навали і, в той же час, невідомі на Північному Заході Русі [2. С. 146].

Ще один черешковий наконечник, можливо, піки було виявлено на посаді стародавніх Чернівців (Ленківці на Пруті) [25. С. 116; 46. Рис. 16, 10; 47. № 40707 – II – 2200]. Цей наконечник подовжено-трикутної форми. У перерізі має вигляд рівноконечного хреста. Довжина його 13 см, довжина пера 10 см, ширина наконечника в найширшому місці – 2 см. (рис. 1, 4) За своїми параметрами вона підходить до черешкових списів типу VI, за А.М. Кірпічниковим [20. С. 17]. Але такі списи, як і черешкові піки з пером у вигляді рівноконечного хреста, виходять із ужитку в X – XI ст. Це пов'язано було із незручністю і неміцністю кріплення їх з ратищем, що змусило в подальшому перейти до більш надійного втульчастого з'єднання [20. С. 17]. В основному, вони були характерними для північної смуги Давньоруської

держави, а саме, для чудських племен. Аналогій цьому наконечнику не знайдено.

Предмети ближнього бою на теренах Сірет-Дністровського межиріччя представлені також фрагментами та цілими екземплярами наконечників сулиць. Останні служили допоміжним засобом враження ворога в бою, коли при наближенні ворога можна було її метнути. Переважно, це допоміжна зброя пішого воїна, яка використовувалася в бою один раз. Про неї не раз згадується в літописних повідомленнях: “Ляхом же крепко борюще и соуличами мечюще”, “и соулици его кроваве соуци”, “И Ятвязи со сулицами и гонишася на поли подобной игре” [16. Стб. 768, 810, 818]. Їх, як і списи, могли широко використовувати на полюванні. У XII – першій половині XIII ст. значення сулиць зростає, що пояснювалося зручністю використання їх в умовах ближнього бою [20. С. 23-25]. В основному, ці наконечники широколезі, зі сплющеною листоподібною формою. Довжина ратища сулиці коливалася в межах 1,2-1,5 м. На території Чорнівського городища та на поселенні у Вовчинці було виявлено три наконечника сулиць [8. Рис. 60, 3; 35. Рис. 1, 15]. Вони черешкові, лавролистої форми довжиною 9,5-12 см (без черешка), найбільша ширина 3,4-4 см (рис. 1, 6; фото 1, 9). Такий наконечник відноситься до типу 2 за А.Ф. Медведєвим (листовидні черешкові з плоским пером) [27. С. 128, Рис. 4, 9]. На території феодального замку в Молодії виявлений наконечник втульчастої лавролистої сулиці (фото 1, 8) [47. № 18193 – II – 1254], яку за класифікацією А.М. Кірпічнікова можна віднести до типу IVA [20. С. 14]. Використання сулиці було характерним не лише для Русі, а й для народів Західної Європи.

До сулиці, очевидно, можна віднести кістяний втульчастий наконечник, виявлений на Ленківцеькому городищі. Він лавролистої форми, виготовлений з рогу оленя (рис. 1, 5) [47. № 40707 – II – 2200]. Він ромбоподібний у перерізі зі сторонами 0,8x2,7 см, довжина – 9,8 см. Судячи із супроводжуючого знахідку матеріалу, наконечник можна датувати XII – першою половиною XIII ст.

Ударно-дроблячою зброєю ближнього бою були бойові сокири. Вони, поряд з мечем та шаблею, складали основний інструментарій січі. Перевага її над двома попередніми була в тому, що ударне поле меча значно поступалося сокирі, а скіс її леза компенсував ріжучий момент шаблі [6. С. 29]. Цим видом зброї користувалися, в більшості своїй, піші ратники. Хоча вершники теж використовували сокири-чекани, особливо під часу затяжного бою кінноти. Фрагменти бойових сокир виявлено в Горбові, Слободі, Чорнівці та Ленківцях на Пруті. Всі вони відносяться до універсальних. Чорнівська сокира з обламаним, відтягнутим вниз лезом, завдовжки 7,3 см, шириною 3,5 см і подовженим врізним обухом (рис. 1, 8; фото 1, 10). Діаметр обушного отвору – 2,5 см. На лезі є отвір діаметром 0,6 см, за допомогою якого кріпився чохол або сокира підвішувалася до пояса. За типологією А.М. Кірпічнікова, такі сокири відносяться до типу IVA і датуються XI – XIII ст. [20. С. 37] Значному поширенню останніх сприяла досконала конструкція (коефіцієнт корисної дії близький до 1) і надійна будова обуха. Подібні сокири виявлені на ряді давньоруських пам'яток [23. Рис. 25, 5; 37. С. 127, Рис. 14, 1; 48. Рис. 33, 19; 50. С. 218, Рис. 148, 14; 58. Рис. 4, 1]. З Чорнівського городища походить сокира типу IV [20. С. 29]. Такі сокири з опущеним лезом і виїмкою у домонгольський період були найпоширенішою формою.

Іншу сокиру (типу VA за А.М. Кірпічниковим) виявлено біля городища в с. Горбово та в Ленківцях на Пруті (рис. 1, 7; фото 1, 11, 12) [20. С. 38; 47. № 12636 – II – 882]. Характерною особливістю цього типу зброї є пряма верхня грань обуха. Це сокира з виїмкою і опущеним лезом. Така зброя зустрічається на південноруських пам'ятках з XIII по XIV ст. [58. Рис. 4, 6-7]. У господарстві селян Західної України і Молдови сокири такого типу збереглися до наших днів.

До рідкісного типу B (за А.М. Кірпічниковим) [20. Рис. 40] відноситься сокира із Слобідки (рис. 1, 9; фото 1, 13) [47. № 12225 – II – 684]. Вона з вирізаним обухом і симетричним лезом. За своєю формою такі сокири є попередниками пізньосередньовічних бердишів. Аналогії їй відомі на

Вологодщині і Твері. Час побутування їх припадає на XI – XII ст., але найбільше використовували у XI ст. [20. С. 43, Табл. 11].

Про різноманітне вживання похідно-бойових сокир свідчать великі відсотки їх пошкоджень. Використання східними слов'янами даного виду зброї згадується в літописах. Так, під час Липицької битви 1216 р. “Князь Мстиславъ, проехавъ трижды сквозе полкы княжи Юрьевы и Ярославли, секичи люди, бе бо оу него топоръ с паворозою в рице” [24. Стб. 498]. “Глебъ же вынемъ топоръ роста и” [24. Стб. 181]. “наеха многажды на полкъ ихъ и бьяшеса единымъ топоромъ не имея страха въ души своеи и паде неколико от его” [24. Стб. 480]. В основному, ця зброя використовувалася в пішому війську: Сокири цього типу були найбільш характерні для півдня і південного заходу Русі у XII – першій половині XIII ст. [20. С. 37] Аналогії їм відомі на багатьох давньоруських пам'ятках [13. Табл. VI, 24; 29. С. 34-42].

Якщо брати співвідношення приналежності виявлених на досліджуваних теренах сокир до бойових і робочих то видно, що тип В був виключно бойовою сокирою, а IVA та VA – універсальними. Хоча за підрахунками на інших територіях переважали робочі сокири цього типу [20. С. 44, Табл. 12].

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої одягалася масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалася нанести раптовий удар у будь-якому напрямку. Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави чи кистеня дорівнює приблизно 6,6-14 кг, а для враження людини вона повинна бути не менше 8 кг. [20. С. 64]. Булавами, в залежності від типу захисних обладунків на противнику, можна було досить сильно його покалічити і, таким чином, надовго вивести з ладу. Цей вид зброї служив, перш за все, для удару по голові або шолому. Вона завдавала важкі контузії і внутрішні переломи. Ударом булави можна було зламати руку навіть добре захищеному латами ратнику. Як припускають науковці, ці предмети зброї були запозичені

східними слов'янами у кочовиків у XI ст. [20. С. 48]. На досліджуваних теренах знайдені шість залізних (Чорнівка, Василів, Недобоївці, Галиця) і три бронзові (Черепківці, Василів) навершів цього виду зброї (рис. 1, 10-18; фото 1, 14-17) [8. С. 99; 35. Рис. 1, 19; 36. С.34]. Чорнівська булава має форму куба (довжина сторони 2,7 см) зі зрізаними вершинами. Роль шипів у ній відігравали 4 пірамідальні виступи, які утворилися внаслідок перехрещення бокових граней. З одного боку булави виступає шип, круглий у перетині, довжиною 1,4 см і діаметром 0,7 см. Його призначення – локальне пробивання броні (рис. 1, 10; фото 1, 14). Це так звана булава-клевець у якого шип показує напрям удару. Відносяться такі булави до типу ПА за А.М. Кірпічниковим і були досить поширеними серед воїнів [20. С. 48].

Інші навершя з Чорнівки і Галиці, мали форму куба з усіченими гранями У них відсутній шип (рис. 1, 11, 12). Такі залізні навершя були найпростішим видом булав (тип П за А.М. Кірпічниковим). Ця зброя була поширеною в Давній Русі у XII – XIII ст. [21. Табл. XXV, 3]. Простота виготовлення таких булав свідчить про те, що їх використовували, в основному, прості рядові воїни. Така зброя з руків'ям до 50-60 см у випадку прямого удару могла скалічити навіть важкоозброєного ратника. Галицька знахідка дає можливість простежити систему кріплення булави до руків'я. Для цього використовувався цвях з пласкою шляпкою, який вбивався в древко на глибину 4,5 см розклинюючи його [36. С. 33]. Аналогічний спосіб кріплення булави до руків'я простежений у Новгороді на Троїцькому розкопі, Золотарівському городищі [3. С. 206, Рис.2; 4. Рис. 82]. Булави цього типу знайдені на Райковецькому городищі, Дорогобужі, Княжій Горі, у Колодяжині, Серенську, Москві, а також у Латвії [10. С. 95, Табл. XII, 12-14; 27. С. 137, Рис. 7, 3; 30. Рис. 95, 8; 38. Рис. 161, 2; 49. Табл. X, 22; 51. С. 117, Табл. 1, 5; 56. С. 67-78; 57. С. 55, рис. 6].

У літописному Василеві виявлено пустотілу залізну булаву, яка мала форму кулі з шипами на поверхні. Діаметр отвору, куди вставлялося руків'я становив 2,5 см. [47. № 12679 – П – 909]. У давнину, для посилення удару,

порожнина заливалася свинцем, але в результаті того, що булава побувала у вогні, свинець, очевидно, розплавився і витік. Такі кулеподібні навершя відносяться до типу ПА і датуються XII – першою половиною XIII ст. [20. С. 61-62]. Аналогічні предмети озброєння широко представлені в містах південної та південно-західної Русі: Галичі, Райках, Княжій Горі, Липляві, Городищі, Центральній Європі тощо [27. С. 138; 32. С. 234, Рис.70, 24; 34. С. 124, Рис. 9; 39. С. 249, Рис.52].

Своєрідним типом виступає залізна булава виявлена С.В. Пивоваровим у рові Чорнівського городища. Це навершя циліндричної форми із чотирма, хрестоподібно різко виступаючими назовні, шипами, що закінчуються кульками (рис. 1, 13) [36. С. 34]. По боках шипів розташовано вісім невеликих декоративних виступів. Булава кріпилася до руків'я як і в попередньому випадку за допомогою цвяха. Такий тип навертів, на думку автора знахідки, є продовженням еволюційного розвитку бронзових булав із чотирма центральними шипами. Датує він знахідку першою половиною XIII ст. [36. С. 34].

Цікавою є інша знахідка із городища в Недобойцях. Це залізне навершя у форму усіченого восьмигранника з поздовжнім отвором (рис.1, 18) [36. С.33]. За матеріалом виявленим у розкопі автор знахідки датує булаву XII – початком XIII ст. Аналогій цій знахідці поки не виявлено і вона не вписується у типологію А.М. Кірпічнікова.

Свого розквіту виробництво булав досягло у XII – першій половині XIII ст., коли з'явилися бронзові булави [20. С. 48]. Відливалися вони за восковою моделлю в двобічній роз'ємній глиняній формі.

Ще більш характерними для вивчення розвитку ударної зброї є бронзові булави з Черепківців та літописних Василева і Кучелмина.

Перша, у вигляді куба з чотирма хрестоподібно розташованими шипами, виготовлена з бронзи (що трапляється досить рідко) [47. № 12679 – II – 913]. Висота її становить 3,8 см, ширина – 6 см, внутрішній діаметр – 2, 3 см (фото 1, 16). За своїми параметрами цю знахідку можна віднести до типу I

за А.М. Кірпічніковим та І.Л. Ізмайловим [15. С. 97; 20. С. 48]. С.В. Пивоваров у своїй публікації «Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини», з невідомих причин подав малюнок булави, який не відповідає дійсності і відніс її до типу III [36. Рис.1, 2]. У той же час аналогічні знахідки датовані XII – першою половиною XIII ст. відомі на багатьох пам'ятках Давньоруської держави, Північного Кавказу, Дунайської Болгарії тощо [11; 12; 31. Рис. 11, 38. С. 28, Рис. 17, 7; 52. С. 64, Рис. 5, 9; 55. Табл. IV, 33].

Булава із Василева має чотири великих центральних і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведені дворядним поперечно-рифленим валиком з горохоподібними виступами [47. № 12232 – II – 693]. Конструктивно вона більш досконала, ніж Чорнівська, оскільки під час дії такою зброєю вага удару обов'язково припадає на один, два або три сусідніх шипи. Як вважає А.М. Кірпічніков, така зброя з'явилася на півдні Русі у XII – першій половині XIII ст. і, за розробленою ним класифікацією, належить до типу IV [20. С. 52]. Подібна булава цього ж типу була виявлена С.В. Пивоваровим у літописному Кучелміні (ур. Галиця) [36. С. 33]. Можливо, такі булави були імпортом з Києва, де виявлена бронзоліварна майстерня для їхнього виробництва [18. С. 380, Рис. 82]. С.В. Пивоваров припускає місцеве виробництво у літописому Кучелміні [36. С. 33]. Аналогічні знахідки відомі у Колодяжині, Києві, на Асотському та Бородинському городищах, Княжій Горі тощо [10. С. 95, Табл. XI, 7, 8; 26. С. 84, Табл. 1, 26; 30. Рис. 95, 2; 40. С. 111, Рис. 56; 43. С. 221, Рис. 140].

Ударною зброєю ближнього бою були кистені. Вони прив'язувалися за вушко до ремінців прикріплених до короткої палиці або руки. Завдяки цьому можна було завдавати раптових ударів по ворогу в будь-якому напрямку. Кистенями користувалися як піші воїни, так і вершники, хоча в більшості їх використовували в бою легкоозброєні вершники (фото 1, 18). Вправний і швидкий удар міг оглушити противника. Кистень, як і булава, був допоміжним засобом боротьби, до якого зверталися, коли вже не можна було

діяти основними видами зброї. З'явився цей вид зброї на Русі, як запозичення з кочівницького Сходу, у другій половині X ст. і проіснував у спорядженні війська до XIV ст. [16, с. 311]. У краєзнавчому музеї зберігається фрагмент кістяного китеня переданий з Галича [47. № 6770 – II – 410]. Він яйцеподібної форми з поздовжнім отвором, куди вставлявся залізний стержень з петлею для кріплення паса. Такі кистені відносяться до типу 1 за А.М. Кірпічніковим і датуються досить широко X – XIII ст. [20. С.59]. Аналогії таким знахідкам широко відомі у Східній Європі [41. С. 30, Рис. 1, 3; 54. Рис. 2].

Таким чином видно, що слов'яно-руське озброєння населення досліджуваного регіону було на досить високому рівні. Його еволюція проходила в загальному руслі розвитку військового мистецтва Східної Європи, але при цьому була певна локальна своєрідність у використанні деяких видів озброєння, що пов'язано, в першу чергу, з особливостями географічного розташування краю. Це проявляється і в досить ранньому ознайомленні місцевого населення з вогнепальною зброєю.

Література

1. Артемьев А.Р. Копья из раскопок в Изборске // КСИА. – 1982. – Вып.171. – С. 87-93.
2. Артемьев А.Р. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. // Восточная Европа в средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова. – М.: Наука, 2004. – С. 143-152.
3. Артемьев А. Р. Две уникальные булавы из раскопок в Новгороде / А. Р. Артемьев, П. Г. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля. История и археология : (материалы науч. конф., Новгород, 24-26 янв. 1995 г.). – Новгород, 1995. – Вып. 9. – С.202-206.
4. Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение. – СПб. – Пенза: Издательство ПГПУ, 2001. – 200 с.
5. Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. – К.: Наук. думка, 1995. – 110 с.
6. Бережинський В.Г. Техніка бойового застосування давньоруського озброєння.. – К., 2000. – 229 с.
7. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П. та ін. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля. – Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – 208 с.

8. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 154 с.
9. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – 568 с.
10. Гончаров В.К. Райковецьке городище. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – 219 с.
11. Гусева Т.В. Мужская «забава». Дамская «штучка» [Електронний реурс] // Открытый текст. Электронное периодическое издание. – Режим доступу: <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/museum/?id=2456>.
12. Гусынин В.А. Оружие ударно-дробящего действия X-XIII веков с территории Пензенской области // Вестник военно-исторических исследований: Межвузовский сборник научных трудов. – Пенза: ГУМНИЦ, 2009. – Вып. 1. – С. 153-158.
13. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – 148 с.
14. Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народницький райони). – Коростень, 2008. – 130 с.
15. Измайлов И. Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в. – Казань-Магадан, 1997. – 214 с.
16. Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй). – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
17. Іванченко Л.І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. – 1990. – №3. – С. 134-141.
18. Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.1. – 580 с.
19. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // САИ – Вып. Е1-36. – 1966. – 107 с.
20. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. // САИ. – Вып. Е1-36. – 1966. – 146 с.
21. Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь. Грод, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 298-363.
22. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. “Свої погани” Чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII – X ст. – К.: Корвін Пресс, 2004. – С. 121-138.
23. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров’я в IX – XIV ст. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
24. Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). – М.: Языки славянской культуры, – 1997. – 496 с.
25. Малевская М.В., Рапопорт П.А., Тимощук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. – 1970. – № 4. – С. 112-127.

- 26.Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX – XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 96 с.
- 27.Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121-191.
- 28.Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. – К.: «Стародавній Світ», 2011. – 316 с.
- 29.Никольская Т.В. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 34-42.
- 30.Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1981.- 296 с.
- 31.Парушев В. Боздугани от музея в Дробич // Археология. – Кн. 3-4. – София, 1998. – С. 67-72.
- 32.Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 348 с.
- 33.Петегирич В.М. Пам'ятки навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – Вип. 42. – С. 47-51.
- 34.Петровић П., Јовановић С. Культурно благо књажевачког краја: археологија. – Београд: Типографик, 1997. – 152 с.
- 35.Пивоваров С. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 2. – С. 133-142.
- 36.Пивоваров С.В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Держава та армія». – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. – №. 724. – С. 31-35.
- 37.Плавінські М. Боаслаўскае Паазер'е ў канцы I – пачатку II тыс. н.э.: Сучасны стан і перспектывы даследаванняў // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 114-134.
- 38.Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X – XIII ст. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.
- 39.Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
- 40.Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. – 1960. – № 92. – 158 с.
- 41.Сергеева М. Сліди косторізного виробництва у кварталі Е7 (Київ, Поділ) // Наукові записки української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 29-34.
- 42.Терський С.В. Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X – XII ст. // Вісник національного університету «Львівська політехніка» Серія Держава та армія. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2010. – № 670. – С. 22-30.
- 43.Терський С.В. Княже місто Володимир. – Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.

44. Тимошук Б.О. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 187-190.
45. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К.: Наук. думка, 1976. – 176 с.
46. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.
47. ЧКМ. Фонди.
48. Шекун О.В., Веремійчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус // Південноруське село IX – XIII ст. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С.69-99.
49. Шноре Э. Асотское городище. – Рига: Зинатне, 1961. – 236 с..
50. Штыхаў Г.В. Курганы могильнык Ізбішча-Дзвінаса // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск: ДНУ «Інстытут гістрыі НАН Беларусі», 2008. – Вып. 16. – 249 с.
51. Юра Р.О. Древній Колодажин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 57-130.
52. Якубовський В. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII – XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи // Археологічні студії. – Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – С.255-266.
53. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s.
54. Kotowicz N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze Polski // Acta Militaria Mediaevalia – Kraków – Sanok. – 2006. – S. 51-66.
55. Kuśnierz J. Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych // Acta Milinaria Medievalia. – Kraków – Sanok. – 2005. – S. 115-132.
56. Liwoch R. Buławy z zachodniej Ukrainy // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków – Sanok. – 2006. – Т. II. – S. 67-78;
57. Michalak A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach Polskich // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2006. – № 571. – С. 48-74.
58. Spinei V. Moldova în secolele XI – XIV. – Chişinău: Universitas, 1994. – 495 p.

Підписи до малюнків

Рис. 1. Прорисовки зброї ближнього бою

1 – Бузовиця; 2, 3, 6, 8, 10 13– Чорнівка, 4-5 – Ленківці на Пруті; 7 – Горбово; 9 – Слобода; 14, 17 – Василів; 15 – Черепківці; 16 – Галиця; 18 – Недобоївці (1, 4, 14, – за Б.О. Тимошук [1976, рис.18, 27; 1982, рис.14, 3; 16, 10]; 5 – за Малевская М.В. [1970, с. 116]; 2, 3, 6, 8, 10 – за І.П. Возний [2009, рис.7, 3, 6, 8, 14]; 7, 9, 15, 17 – фонди ЧКМ; 11, 12, 13, 16, 18– за С.В. Пивоваров [2012, рис. 1; 2])

Фото 1. Ударна зброя

1, 7, 10, 14 – Чорнівка; 2 – Дарабани; 3 – Ванчиківці; 4, 16 – Черепківці; 5, 6, 12 – Ленківці на Пруті; 8 – Молодія; 9 – Вовчинець; 11 – Горбово; 13 – Слобода; 15, 17 – Василів; 18 – Галич (фонди ЧКМ)

Відомості про авторів

Возний Ігор Петрович, доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Федорук Андрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича